

**До Спеціалізованої вченої ради Д 70.895.02
у Хмельницькому університеті управління та права
імені Леоніда Юзькова
29000, м. Хмельницький, вул. Героїв Майдану, 8**

ВІДГУК

офіційного опонента,

**докторки юридичних наук, професорки Гураленко Наталії Анатоліївни
на дисертацію Заяць Ольги Степанівни «Інтенціональний аналіз
професійної адвокатської діяльності: філософсько-правовий дискурс»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук
12.00.12 – філософія права**

Актуальність теми дослідження є обґрунтованою, на думку опонента, з огляду на низку чинників, з-поміж яких виокремимо такі:

По-перше – необхідністю розвитку громадянського суспільства та правової держави, що можливе в умовах існування адвокатури як незалежного самоврядного правозахисного інституту, на який держава покладає найважливіші функції захисту прав та законних інтересів людини.

По-друге – актуальність філософського осмислення правових явищ у зв'язку з методологічним плюралізмом для виявлення сутнісних філософсько-правових смислів, яким не приділялося дослідницької уваги.

По-третє – прагматизація предмету вітчизняної філософії права, її звернення до практичних проблем права, юридичної діяльності.

З огляду на зазначене та положення, викладені дисертантом у рукописі дисертації (Д : 27-29), актуальність теми є обґрунтованою та не викликає сумнівів.

Закономірним із огляду на актуальність теми є **зв'язок роботи із науковими програмами, планами, темами**. Як відзначає дисертантка (Д : 30), дисертацію виконано відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 рр., затверджених Постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р., у межах науково-дослідної роботи кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права «Теоретико-історичні проблеми розвитку держави і права» на 2017–2023 рр. (номер державної реєстрації 0117U000103), що є складовою частиною наукової теми Хмельницького університету управління та права «Управлінські та правові засади забезпечення сталого розвитку України як європейської держави» на 2013–2016 рр. (державний реєстраційний номер 0108U008927) та на 2017–2026 рр. (державний реєстраційний номер 0117U000103).

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків та рекомендацій, сформульованих у дисертації, є загалом достатнім. Цьому сприяло використання широкого методологічного інструментарію та джерельної бази. Дисертанткою, як зазначається у рукописі дисертації, використано 705 найменувань джерел, у яких відображено різні аспекти проблематики.

Дисертанткою обрано низку підходів, з-поміж яких, антропологічний, синергетичний, герменевтичний, формально-логічний, діяльнісний, конкретно-історичний, порівняльно-правовий, структурний методологічні підходи, *загальні логічні прийоми* (дедукції, індукції, моделювання)

використано для уточнення змісту окремих понять, а також формулювання дефініцій.

Методологічний ступінь обґрунтованості результатів дослідження характеризується та зумовлений наступним: в роботі з позицій методологічного плюралізму та, зокрема, методологічного інструментарію здійснено інтенціональний аналіз професійної адвокатської діяльності в межах філософсько-правового дискурсу.

Використання філософських, загальнонаукових та спеціально-юридичних методів дослідження забезпечили достовірність результатів дослідження. При цьому обґрунтованість отриманих авторкою наукових результатів базується на достатньо переконливій аргументації висловлених положень і висновків, послідовності та логіці викладу матеріалу, єдності всіх структурних підрозділів роботи.

Структура та зміст дисертаційної роботи повною мірою висвітлюють проблемні питання, що становлять її предмет. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, що містять двадцять чотири підрозділи, висновків, списку використаних джерел та додатків.

У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертаційної роботи, вказано на зв'язок з науковою тематикою, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет і методи дослідження, сформульовано наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, наведені дані про апробацію, структуру та обсяг дисертаційного дослідження.

Перший розділ «Загальнотеоретичні підходи та концептуальні засади дослідження інтенціональності професійної адвокатської діяльності у філософсько-правовому дискурсі» складається із двох підрозділів (містять 4 підпункти) у яких досліджені підходи щодо інтерпретації професійної адвокатської діяльності як основи філософсько-правового розуміння системи правозахисту та характеризується філософсько-правова парадигма як методологія професійної адвокатської діяльності. Осмислена природа професійної адвокатської діяльності з позицій формування узагальнювальної її картини на основі філософсько-правового осмислення важливих проблем правозахисної діяльності правників. Акцентовано, що шлях осмислення світу, оснований на принципах інтенціональності та інтерсуб'єктивності, дає змогу кардинально по-іншому зрозуміти всю багатовимірність та багатоманіття реального світу, а разом із цим пізнати сутнісні характеристики правових процесів у тому числі й професійну адвокатську діяльність.

Другий розділ «Антропологічні засади інтенціонального аналізу професійної адвокатської діяльності» складається із чотирьох підрозділів у яких досліджений філософський підхід до міждисциплінарного визначення професійної адвокатської діяльності, простежені її антропологічні константи, визначено суспільне значення людиновимірності правозахисної діяльності та проаналізовані чинники професійної моралі та професійної етики як невід'ємних структурних елементів інтенціональності адвокатської діяльності. Констатовано, що правозахисну функцію також може виконувати громадянське суспільство, наприклад, через правозахисні організації як особливий вид недержавних організацій.

Третій розділ «Концептуальна інтерпретація феноменологічних і гносеологічних концептів інтенціонального аналізу професійної адвокатської діяльності» складається із п'яти підрозділів у яких досліджується концептуальна структура феноменології адвокатської діяльності. Зауважено, що сучасне нормативно-правове регулювання адвокатури як інституту громадянського суспільства, що забезпечує захист

прав, свобод і законних інтересів особистості, вирішує завдання зміцнення правопорядку, підвищення рівня правої культури і зниження правового нігілізму в сучасному українському суспільстві. Констатовано, що завдяки якісній професійній адвокатській діяльності з'являється можливість: 1) гарантувати людині практичну можливість користуватися своїми правами і свободами; 2) поступового впливу на кількість ситуацій, які порушують права і свободи людини; 3) ефективного функціонування механізму захисту та відновлення порушених прав і свобод людини.

Четвертий розділ «Аксіологічна детермінація етичних підстав інтенціонального аналізу професійної адвокатської діяльності» складається із чотирьох підрозділів, у яких з'ясована ціннісна складова адвокатської діяльності, відтак охарактеризовані її гуманістичні підстави та аксіологічно-правові атрибути. Обґрунтовано, що принцип верховенства права є не просто першим серед принципів адвокатури, а є надпринципом, керівною правовою доктриною, оскільки всі інші принципи адвокатури залежать від нього.

П'ятий розділ «Праксеологічні константи феномену інтенціональності професійної адвокатської діяльності» складається із п'яти підрозділів, що присвячені практичним складовим характеристикам інтенціонального виміру адвокатської діяльності. Зазначено, що право на судовий захист не буде реалізовано повною мірою, якщо захисник (адвокат) не дотримуватиметься тих принципів, які сам і пропагує, коли його поведінка не буде зовнішнім вираженням внутрішніх переконань, усвідомленої системи цінностей.

Урешті решт, необхідно відзначити, що дисертаційна робота Ольги Степанівни Заяць – це перше наукове дисертаційне дослідження, у якому на докторському рівні концептуалізуються сучасні теоретичні та практичні перспективи інтенціонального аналізу професійної адвокатської діяльності.

Новизна та достовірність наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації засвідчена використанням теоретичних здобутків вітчизняних і зарубіжних учених, які досліджували тему. Роботі загалом властивий комплексний характер монографічного дослідження та наукова новизна в *методологічному аспекті*.

Найсуттєвіші результати, які відображають внесок дисертантки у розробку означеної проблеми, зводяться до наступних положень (Д: 35-43).

Дисертантка, зокрема, вважає, що *уперше*:

1. проаналізовано основні підходи до феномену професійної адвокатської діяльності з позиції його філософсько-правового осмислення;
2. доведено, що герменевтика права реалізується у професійній адвокатській діяльності крізь призму визначення тлумачення правових норм у їх текстуальному вимірі і, отже, виходить на проблеми символу, що актуалізує значення мови як специфічного виразу текстуальності правової норми;
3. обґрунтовано домінантне місце у професійній адвокатській діяльності реконструктивної діяльності, коли реалізуються такі якості правозахисника, як пам'ять, аналітичне та синтетичне мислення, уявлення, з огляду на що в комунікативній діяльності адвоката виділяються два аспекти: 1) психологічний контакт із клієнтом та 2) психологічний контакт зі складом суду й іншими учасниками правового процесу;
4. розкрито інтенціональну природу професійної адвокатської діяльності в контексті постнекласичної філософії права на основі міждисциплінарного філософсько-правового дискурсу;

5. визначено поняття антропологічної складової професійної адвокатської діяльності і розкрито її зміст із позицій філософсько-правової науки;

6. концептуалізовано поняття *homo diversum* (людина багатоманітна) як основи одного з нових підходів до філософії захисту прав людини в перехідних умовах соціальної трансформації;

7. введено поняття антропологічних чинників професійної моралі та професійної етики як складових інтенціонального виміру адвокатської діяльності та визначено їх теоретичне і практичне значення;

8. визначено складові елементи міждисциплінарної компоненти філософського підходу до феноменологічного виміру професійної діяльності адвоката. Розробка онтологічного підходу щодо пізнання правотворення, яке здійснює адвокат у своїй професійній діяльності, вимагає використання знань різних наукових дисциплін, інтеграції наукової проблематики, різних наукових підходів, які обґрунтовуються знову ж у межах окремих галузей гуманітарного знання. У нашому випадку міждисциплінарну компоненту складають філософія права, юридична психологія, політологія; аксіологія; соціологія. Суть саме такої міждисциплінарної компоненти філософського підходу до феноменологічного виміру професійної діяльності адвоката зводиться до можливості отримання якісно нових знань на основі використання не тільки предметності (власне контент) цих наук, а й їх методології;

9. встановлено, що серед основних суспільно-політичних та правових явищ, які вплинули на формування адвокатури в сучасному її вигляді, є лібералізм, як запорука особистісної та професійної реалізації адвоката. Онтологічна сутність адвоката як феномену у XX–XXI ст., де панує ідеологія лібералізму, розкривається через утвердження принципів свободи особистості з властивими їй цивільними правами, юридичної рівності, поваги приватної власності (лібералізм заклав в основу своєї концепції ідеали вільного ринку і підприємництва), договірної природи держави і переконання в рівноправності політичного суперництва різних (професіональних, економічних, релігійних, політичних) асоціацій;

10. обґрунтовано, що рівень розвитку громадянського суспільства залежить від рівня правової захищеності особистості, а стан законності є тим чинником, що визначає стабільність правових відносин. У сучасних умовах розширення правового нігілізму і падіння рівня правової культури суспільства зростає значення адвокатури як інституту громадянського суспільства, що відповідає напряму правової політики щодо вдосконалення правових основ державного і суспільного життя;

11. стверджується про те, що своєрідність соціального статусу, правової свідомості та специфіка виконуваної діяльності впливають на формування в адвоката специфічного відчуття справедливості та відповідальності, яке апріорі еквівалентно впливає на його професійні особливості. Серед основних детермінант професійної діяльності адвоката, які впливають на його розуміння справедливості й відповідальності у власній діяльності, можна виділити такі компоненти: соціальний, пошуковий, реконструктивний (конструкційний), засвідчувальний, організаційний, конструктивний, пізнавальний, комунікативний;

12. із філософсько-правової позиції визначено два підходи до правового закріплення професійної етики поведінки адвоката в публічному просторі: аксіологічний і деонтологічний. Аксіологічний підхід передбачає створення (прагнення) певного поведінкового ідеалу адвоката. За такого підходу законодавець висловлює певні рекомендації щодо ідеальної поведінки

адвоката. Деонтологічний підхід передбачає, що законодавець встановлює мінімальний перелік тих обов'язків та заборон, яких зобов'язаний дотримуватися адвокат у публічній сфері;

13. дано визначення поняття «ознаки професійної адвокатської діяльності» як сукупності властивостей та факторів юридичної діяльності, які виникли в процесі її здійснення та характеризують її як певний специфічний вид професійної діяльності із захисту прав, свобод та законних інтересів людини;

14. проблему довіри до адвокатської діяльності запропоновано розглядати як моральну дихотомію «довіра – відповідальність», що має велике значення в діяльності адвоката, адже: а) довіра спонукає до відповідальності, а відповідальність породжує довіру; б) відносини між адвокатом та клієнтом, які ґрунтуються на довірі, дозволяють обом сторонам спільно діяти задля досягнення справедливості виключно з використанням законних та морально виправданих методів; в) довіра слугує спонукою до самовдосконалення адвоката і як фахівця своєї справи, і як особистості; г) довіра дає змогу клієнтові бути впевненим у тому, що наслідки дій адвоката щодо захисту його прав, свобод та законних інтересів будуть для нього сприятливими; д) довіра сприяє утвердженню позитивного іміджу адвокатури в суспільстві;

15. розкрито зміст поняття «сучасні правові та морально виправдані вимоги до професійної адвокатської діяльності як до суспільної діяльності» та запропоновано таке визначення: сучасні правові та морально виправдані вимоги до професійної адвокатської діяльності як до суспільної діяльності – це сукупність правил, норм та вимог до особистості адвоката, дотримання яких впливає на підвищення рівня правової культури населення, формує позитивний імідж правосуддя та сприяє формуванню в Україні громадянського суспільства;

16. з'ясовано сучасне розуміння судового захисту як природного права людини в межах компаративного аналізу міжнародного та національного права. За результатами проведеного дослідження судовий захист сприймається як природне право людини, що гарантується державою і покликане сприяти утвердженню основних прав і свобод людини, досягненню справедливості лише на основі законних та морально виправданих методів і на міжнародному, і на національному рівні;

17. обґрунтовано доцільність підвищення рівня правової освіти населення задля побудови в Україні громадянського суспільства та правової держави через надання правової допомоги населенню, адже професійна правова допомога не тільки допомагає вирішити питання, з яким клієнт звернувся до адвоката, а й ознайомити з його правами й обов'язками в тих чи тих ситуаціях, з можливими правовими наслідками. Саме в державах з високим рівнем правової освіти населення фіксують значно менше правопорушень, ніж у тих, де більшість людей не знає про свої права і свободи, можливі способи їх захисту й відновлення;

18. проаналізовано доцільність розгляду лібералізму як основи для формування в Україні демократичного правосуддя. Це дало змогу: 1) уточнити філософсько-правовий зміст таких категорій, як права і свободи людини, справедливість, свобода, рівність; 2) забезпечити здійснення правосуддя виключно з чітких неухильних моральних і правових позицій; 3) сприяти підвищенню рівня правослухняної поведінки серед населення та утвердженню правопорядку на території держави;

В дисертації удосконалено:

19. концепцію системного підходу до професійної адвокатської діяльності;

20. визначення онтологічного та гносеологічного підходів до системоутворювального начала правових явищ у контексті філософсько-правової характеристики феномену професійної адвокатської діяльності;

21. визначення основних вимірів онтологічного підходу – розуміння системи як сукупності об'єктів та потрактування системи як сукупності властивостей феномену професійної адвокатської діяльності;

22. твердження, що завдяки гносеологічному підходу формуються основні вимоги до питань системності знання (ознаки системи), а саме цілісність сформованого знання, повнота вихідних засад та виведення знань про елементи правової реальності;

23. розуміння змісту професійної адвокатської діяльності як специфічного типу відносин у межах буття права, що охоплює значну сферу соціального, опосередковану правом;

24. уявлення про співвідношення адвокатури та громадянського суспільства на основі зіставлення різних точок зору на адвокатуру та її соціальний статус;

25. поняття антропоцентризму завдяки з'ясуванню його суперечливого характеру і введенню на цій основі в контекст сучасних правових досліджень;

26. поняття добропорядної репутації адвоката, його морального обов'язку та відповідальності;

27. імплементацію філософсько-правового підходу до розуміння інституту адвокатури як феномену соціально-правової реальності в межах основних онтологічних парадигм та інших наукових концептів;

28. онтологічний підхід щодо ліберальних підстав феномену професійної адвокатської діяльності, адже незаперечною умовою співіснування людей є визнання гідності кожної окремої людини;

29. розуміння того, що адвокатура як інститут громадянського суспільства, з одного боку, забезпечує захист прав, свобод і законних інтересів особистості, використовуючи судову форму і представництво, а з іншого – має можливість істотно впливати на державну владу в публічно значущих питаннях, спираючись на професійні знання, вміння і досвід;

30. розкриття проблематики аксіологічних орієнтацій-установок і правових цінностей у діяльності адвокатів. Відтак до цінностей, які визначають сутність і зміст діяльності адвокатів, зараховано свободу, справедливість, рівність, гуманізм;

31. розуміння того, що індивідуальне сприйняття життя адвокатом якраз і змушує його співвідносити свої морально-етичні уявлення (про добро, справедливість, сенс життя) з особливостями політичної сфери, формувати уявлення про роль політики в досягненні ним своїх головних життєвих цілей; розуміння того, що саме розвиток таких несудових правозахисних інститутів як адвокатура, з її апіорі особливим розумінням значення та втілення в суспільному розвитку принципів справедливості і відповідальності, значно підвищує гарантії ефективності захисту прав людини, причому у правовій системі і Європейського Союзу, і України;

32. аксіологічний підхід щодо гуманістичних підстав феномену професійної адвокатської діяльності. Утверджуючи принцип гуманності (цінності людини в багатогранності її проявів), українські правозахисники,

втілюють в собі ідею жертовності, яка разом з альтруїзмом постає запорукою виживання і розвитку всього суспільства, необхідною презумпцією правозахисної діяльності, адвокатури як інституту громадянського суспільства;

33. розуміння тих основних засад, на які спирається адвокат у процесі реалізації у своїй професійній діяльності принципу верховенства права;

34. розуміння гносеологічних передумов професійної адвокатської діяльності як мотиваційних складових співвідношення права і моралі у правомірній поведінці адвоката. Зокрема, запропоновано розглядати право та мораль як спонукальні системи, що визначають спрямованість дій та вчинків адвоката виключно на основі законних і морально виправданих методів;

35. методику вивчення гносеологічного виміру суті й ознак професійної адвокатської діяльності в межах інтенціонального аналізу. Так, запропоновано на основі аналізу дефініції поняття «адвокатська діяльність» з'ясувати його суть та виділити ознаки професійної адвокатської діяльності. У підсумку виокремлено такі групи ознак: 1) організаційні, 2) професійні, 3) етичні. А поняття «ознаки професійної адвокатської діяльності» витлумачено як сукупність властивостей та факторів юридичної діяльності, які виникли в процесі її здійснення та характеризують її як певний специфічний вид професійної діяльності із захисту прав, свобод та законних інтересів людини;

В дисертації набули подальшого розвитку:

36. дефініція поняття комунікативності у професійній адвокатській діяльності, яка виявляється передусім у сфері формування принципів внутрішнього розуміння правозахисником суті процесуальної практики, а передача інформативного ресурсу назовні від нього є різновидом його духовного впливу на інших учасників правового процесу;

37. розуміння правозахисної функції адвокатури та показано її відмінність від адвокації недержавних громадських правозахисних організацій;

38. характеристика ролі адвокатури як суб'єкта правозахисної діяльності й поширення практики адвокації (advocacy), як одного з видів правового захисту;

39. уявлення про взаємозв'язок між професійною діяльністю адвоката і правилами адвокатської етики, європейськими стандартами адвокатської професії;

40. припущення про наявність феноменологічного взаємозв'язку між світоглядно-ціннісними орієнтаціями та мотиваційними спонуканими у структурі професійної діяльності адвокатів, який розкривається в тому, що адвокати є водночас представниками правової реальності (світу повинності, належного, того, чого у звичному сенсі немає, воно існує як феномен) та соціального буття людини (світу існування);

41. положення, які дозволяють отримати цілісне уявлення про поняття, місце і роль інституту адвокатури в системі громадянського суспільства, що сприяє більш глибокому осмисленню проблем правового регулювання, правового впливу й соціальної взаємодії держави і громадянського суспільства;

42. твердження про те, що подальші кроки щодо вдосконалення інституту професійної відповідальності відчуття справедливості адвокатів мають ґрунтуватися на таких факторах: аналізі правозастосовної практики

адвокатських палат суб'єктів України; рецепції досвіду інших професійних корпорацій й адвокатських корпорацій зарубіжних країн; обліку наукових доктрин;

43. розуміння того, що найвагоміші ознаки гуманізму впливають із системи відносин «людина – природа», «людина – суспільство», «людина – людина»; серед рис, що характеризують відносини між людьми, які найкраще відповідають гуманістичному характеру міжособистісних стосунків та властиві професії адвоката, є співчуття, чуйність, повага, толерантність, людинолюбство, милосердя, справедливість;

44. твердження про те, що принцип верховенства права пронизує всю структуру правового регулювання суспільних відносин. Первинне значення верховенства права як принципу для адвокатури полягає в тому, що воно (верховенство права) гармонізує інші принципи, дає змогу усунути суперечності при їх застосуванні та наповнити принципи адвокатури так званим реальним практичним змістом, тобто застосовним у повсякденній практичній діяльності кожного адвоката;

45. вчення про правові й моральні засади професійної адвокатської діяльності, які запропоновано розглядати як мотиваційні складові його правомірної поведінки, що визначають її спрямованість;

46. дослідження про суспільну відповідальність адвоката як відображення впливу інтенціональної складової професійної адвокатської діяльності на політичні процеси та правову культуру громадянського суспільства. Імплементация констант інтенціональності професійної адвокатської діяльності у формування демократичного правосуддя в Україні на основі ліберальної аксіології і принципів правової держави дасть змогу: 1) уточнити філософсько-правовий зміст таких категорій, як права і свободи людини, справедливість, свобода, рівність; 2) забезпечити здійснення правосуддя виключно з чітких неухильних моральних і правових позицій; 3) сприяти підвищенню рівня правослужняної поведінки серед населення та утвердженню правопорядку на території держави.

Загалом, поділяємо думку про те, що дисертантка має підстави вважати низку висновків обґрунтованими.

Наявна дисертація та опубліковані роботи свідчать, що їх авторкою проведено ґрунтовне наукове дослідження. На основі застосування системи методів та вивчення існуючих ідей і категорій, авторкою не лише чітко визначено завдання дослідження: проаналізувати основні підходи до вивчення феномену професійної адвокатської діяльності, що сформувалися в рамках дослідження її філософсько-правового виміру; визначити зміст основних принципів професійної адвокатської діяльності для аналізу її інституційної природи; систематизувати основні підходи до визначення відправної позиції щодо осмислення елементів професійної адвокатської діяльності, що стосуються інтерперсональних її аспектів і впливають на рівень усвідомлення адвокатом своєї юридично-правової діяльності; обґрунтувати особливості парадигмальних основ сучасної науки загалом і філософії права зокрема, у контексті визначення їхнього впливу на осмислення основних засад правової практики, виявлення загальних принципів та умов функціонування правових інститутів, враховуючи й адвокатуру; проаналізувати сутнісні характеристики феноменологічного філософського вчення як теорії та методології пізнання права, зважаючи на те, що феноменологія права – це альтернатива соціологічному і природно-правовому підходам у розумінні права, водночас у її межах здійснюється в певному сенсі синтез цих двох способів дослідження права; дослідити особливості застосування герменевтичного методу у праві щодо реалізації

професійної адвокатської діяльності, розглянувши прояви герменевтичного філософсько-правового підходу в межах активного використання правового дискурсу та інтерпретації правових текстів; з'ясувати можливості філософсько-правового дискурсу в дослідженні інтенціональної природи професійної адвокатської діяльності задля розширення знання про досліджуваний феномен з позицій міждисциплінарності; довести доцільність залучення у філософсько-правовий дискурс поняття міждисциплінарності, спрогнозувати наслідки його використання для отримання інтегративного, більш якісного і глибокого знання про професійну адвокатську діяльність з огляду на мету дисертаційного дослідження; репрезентувати зв'язок професійної адвокатської діяльності зі становленням основ громадянської свідомості в межах застосування для цього поняття «антропологічна константа» у смисловому та історичному вимірах, запропонувавши авторське визначення антропологічної константи професійної адвокатської діяльності; висвітлити роль та суспільне значення антропологічних концептів захисту прав людини у творенні нових підходів до реалізації та захисту прав людини під кутом зору еволюції суспільно-правових відносин і людини зокрема; на основі інтенціональних актів свідомості дослідити та імплементувати феномен професійної адвокатської діяльності в конституювання правової реальності як життєвого світу людини; виокремити антропологічні чинники професійної моралі та професійної етики в інтенціональному вимірі професійної адвокатської діяльності; визначити особливості процесу захисту прав і свобод людини як онтологічної суті правозахисної діяльності професійного адвоката, його спроможності до утвердження ідей рівності та соціальної справедливості; обґрунтувати доцільність підвищення рівня правової освіти населення задля побудови в Україні громадянського суспільства та правової держави через надання правової допомоги населенню; встановити чинники, у межах яких адвокат через свою професійну діяльність може впливати на правослухняну поведінку в суспільстві; довести необхідність використання аксіологічного підходу для розкриття значення принципу верховенства права як аксіологічно-правового атрибуту професійної адвокатської діяльності; визначити особливості застосування гуманістичного підходу для аксіологічної оцінки професійної діяльності адвоката, його спроможності до розкриття і загальнолюдських, і особистісних цінностей у процесі реалізації власної професійної діяльності; з'ясувати сучасне розуміння судового захисту як природного права людини в межах компаративного аналізу міжнародного та національного права; розкрити основні ціннісно-світоглядні пріоритети та орієнтири, які домінують у професійній діяльності адвоката; вказати на значення та вплив таких аксіологічних принципів як справедливість та відповідальність на професійну адвокатську діяльність; проаналізувати суспільну відповідальність адвоката як відображення впливу інтенціональної складової професійної адвокатської діяльності на політичні процеси та правову культуру громадянського суспільства (Д: 31–33), а й **виокремлена мета** – здійснити інтенціональний аналіз професійної адвокатської діяльності в межах філософсько-правового дискурсу на основі онтологічних, гносеологічних, аксіологічних, антропологічних і праксеологічних детермінант (Д : 31).

Повнота викладу одержаних результатів та вірогідність. Дисертаційна робота Ольги Степанівни Заяць повною мірою відповідає вимогам чинного законодавства, що ставляться до такого виду наукових робіт. Сформульовані в дослідженні положення та висновки фахово обґрунтовано на підставі власних результатів наукового пошуку дисертантки.

Дисертація є дослідженням, що виконано автором самостійно. Дисертація не містить ідей або розробок, що належать співавторам, з якими здобувач опублікував статті в наукових виданнях, проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection і Scopus. У співавторстві здобувачка опублікував такі наукові праці: «Protection of the right to property in the case law of the European court of human rights», у якій здобувачка окреслила особливості здійснення захисту права власності в практиці Європейського суду з прав людини; «Competitiveness of the company on the market: Analytical method of assessment and the phenomenon of the impact of corruption in Ukraine», в якій здобувачка обґрунтувала теоретичні положення щодо розробки інструментарію аналітичного оцінювання конкурентоспроможності підприємства з урахуванням впливу корупційної складової; «Financial and legal aspects of economic security of the state», в якій здобувачка виявила сутності нових загроз економіко-фінансовій безпеці держави в сучасних умовах господарювання; «Counteraction to financial crimes in the system of fight against legalization (laundering) of criminally obtained funds», в якій здобувачка визначила сутність фінансових злочинів і легалізації (відмивання) коштів, одержаних злочинним шляхом; «Psychological and legal aspects of verification and detection of lies during polygraph examination», у якій здобувачка дослідила особливості перевірки та виявлення брехні та визначення їх ознак у процесі перевірки на поліграфі; «Legal relations in the field of human reproductive activity», в якій здобувачка проаналізувала правовідносини у сфері репродуктивної діяльності людини шляхом дослідження міжнародного та національного правового регулювання змін правових стандартів, зумовлених коронавірусною кризою.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що зроблені в дисертаційній роботі висновки та рекомендації можуть бути використані: *у науково-дослідній сфері* – для подальшого подолання проблемних аспектів дослідження інтенціональності професійної адвокатської діяльності; *у сфері правотворчості* – для удосконалення чинного законодавства України, зокрема того, що регламентує реалізацію професійної адвокатської діяльності; *в освітньому процесі* – під час організації освітньої діяльності та викладання навчальних дисциплін теоретико-правового та філософсько-правового циклів, а також для підготовки методичних розробок, підручників, навчальних посібників з дисциплін «Філософія права», «Теорія та історія держави і права», «Соціологія права», «Політологія», «Адміністративне право», «Юридична логіка», «Професійна етика юриста»

Разом із цим, дисертаційне дослідження, як і будь-яка творча праця, містить певні дискусійні моменти, недоліки, спірні положення, висвітлення та зауваження щодо яких сприятиме більш повній та об'єктивній характеристиці результатів дисертаційного дослідження. Представимо окремі з них послідовно:

1. Характеризуючи аксіологічні аспекти філософсько-правового контенту здатності адвоката до прийняття дискреційних рішень у своїй адвокатській практиці (Д : 28), авторка виходить з того, що розуміння ціннісного виміру зазначеного процесу іманентне з соціальними запитами та потребами, внутрішньо особистими моральними установками. Дисертантка у своїй роботі зауважує: «щодо особистих якостей адвоката, який, скажімо,

здійснює пошук професійно значущої інформації для встановлення істини у тій чи іншій справі (тобто це пошукова сфера), то це ... порядність» (Д : 450), «правдивість» (Д: 180), «добročесність» (Д : 168), «добропорядна репутація» (Д : 40; 169-170). При цьому, враховуючи таку аргументацію, не зрозуміло як бути із зазначеною детермінацією особистих якостей адвоката, в умовах, коли об'єктивного, всіма визнаного критерію особистих цінностей та запитів не існує, а світоглядні цінності у перехідний стан розвитку суспільства постійно змінюються? Чи не призведе абсолютизація згаданих оціночних за змістом субстратів в майбутньому до появи аномій чи дискусій у ситуаціях прийняття рішення дисциплінарною палатою кваліфікаційно-дисциплінарною комісією адвокатури про притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності?

2. Аналізуючи інтерпретаційно-пізнавальну активність адвоката як вимогу міжособистісної комунікації у судовому змагальному процесі (Д : 53-54), одним із базових постає питання її взаємозв'язку із проблемою судової аргументації. У контексті дослідження авторкою зазначається, що «важливе значення для досягнення специфіки професійної адвокатської діяльності відіграє осмислення комунікативного підходу до цього феномену, що дає змогу виявити інтенціональні здібності правозахисника, спрямовані на максимальне досягнення результату на шляху до визначеної мети...» (Д : 452). «Динамізм процесу, в якому правозахисник-адвокат виступає активним суб'єктом, проявляється в можливості сформувати власну інтерпретацію правових процесів, здійснити підбір тих правових норм, які аргументують конкретну позицію суб'єкта в процесі, вступити у змагальний процес між обвинуваченням та захистом, які прагнуть переконати судову сторону в коректності та правильності своєї версії» (Д : 93). Погоджуючись із викладеною авторською позицією у тому, що судовий процес – це завжди змагання протилежних або навіть суперечливих інтерпретацій однієї і тієї ж групи юридично-значущих фактів. В судовому процесі інтерпретаційно-пізнавальна активність сторони захисту, рівнозначно як й сторони обвинувачення, покликана розв'язувати проблеми комунікації, з'ясування та пояснення різних (а іноді протилежних) точок зору з того чи іншого досліджуваного питання, знаходячи спільний ґрунт для обміну думками, дискурсу, розуміння суті справи. Саме тому, на нашу думку, у дисертаційному дослідженні доцільно було б порівняти застосування адвокатом системи кодів комунікації, специфіки наведення ним аргументів (доводів) з метою зміни позиції або переконань іншої сторони у суді присяжних та професійному суді?

3. Ефективність правової діяльності більшою мірою залежить від моральних якостей кадрового складу, ніж від досконалості законодавства. Навіть найбільш якісний нормативно-правовий акт виявиться неефективним, якщо практика застосування його правниками не буде відповідати висуненим моральним вимогам. Діяльність сучасного адвоката відповідальна, вона зумовлює необхідність високого рівня особистісної зрілості й ставить певні вимоги до розвитку в нього як спеціаліста не тільки професійно-значимих, однак, часто насамперед, морально-етичних якостей. Тому у професійній правничій діяльності особливого значення набуває адвокат як носій морально-правового потенціалу. Сьогодні в Україні порядок доступу до професії адвоката має низку недоліків, серед яких основний – відсутність визначених законом морально-етичних вимог до

осіб, які мають намір стати адвокатом (наприклад, доброчесності). У вищезгаданому контексті для оптимального розуміння факторів, що впливають на характер професійної діяльності адвокатів та підкреслення її особистісного начала, дисертантка доцільно вводить поняття антропологічних чинників, під якими пропонує розуміти «комплекс особистісних чеснот та моральних цінностей, наявних у представників адвокатської професії під час виконання професійних обов'язків та в позаслужбовий час» (Д : 167). Разом із тим, акцентуючи увагу на буттєвих основах професійної адвокатської діяльності, не зовсім зрозумілим залишається вибір дисертанткою критеріїв класифікації особистих та професійних якостей адвоката (наприклад, належність до особистих якостей таких як компетентність (Д : 228, 274), пам'ять (Д : 2, 35), або виокремлення як різновиду – інтерперсональних якостей адвоката (Д : 55).

4. Професійна адвокатська діяльність носить цілеспрямований характер. Досвід діяльності адвокатів у розвинутих країнах світу засвідчує, що асоціації адвокатів цих країн приділяють величезну увагу визначенню та підтримці високого рівня відповідальності серед своїх членів. Дослідницька значущість цього питання зазначається й дисертанткою: «довіра спонукає до відповідальності, а відповідальність породжує довіру» (Д : 4), «Наявність такої риси як моральна відповідальність у структурі особистості адвоката стримує його від непередбачених вчинків і дій, унеможливорює різноманітні конфлікти, запобігає проявам неповаги до учасників судового процесу на стадіях його підготовки та під час проведення» (Д : 175). Питання відповідальності за надання неякісних (низькоякісних) юридичних послуг, недобросовісного виконання адвокатом своїх обов'язків перед клієнтом, починаючи від банального затягування справи і закінчуючи відвертим шахрайством, досить актуальне. При цьому, якщо у ситуаціях порушення стандартів якості надання правової допомоги з боку адвокатів можлива негативна відповідальність (передусім, цивільно-правова), яка передбачена законом або умовами договору з надання правової допомоги, то питання відповідальності так званих «віртуальних ботів – адвокатів», які, надаючи первинну правову допомогу, певним чином унеможливають свою ідентифікацію у соціальних мережах, блогах залишається відкритим. В розрізі цього, цікаво почути думку дисертантки.

5. Не конкретизованим можна вважати таке положення дисертаційного дослідження:

Акцентуючи увагу на тому, що «адвокатура як інститут громадянського суспільства, забезпечує захист прав, свобод і законних інтересів особистості, використовуючи судову форму і представництво» (Д : 40), дисертантка водночас зазначає: «позиція адвоката за будь-яких обставин має ґрунтуватися на засадах нейтралітету» (Д : 28). При цьому не зрозуміло про які прояви нейтралітету йде мова, адже у дослідженні його зміст та межі не були визначені та окреслені авторкою.

6. Дисертаційне дослідження було б досконалішим, якби в ньому не зустрічались взаємовиключні авторські положення. Так, у рукописі дисертантка з позиції інтерсуб'єктивності (формату суб'єкт-суб'єктних відносин) характеризує адвоката в контексті його спроможності включитись у дискурсивну практику, яка існує в рамках інтерсуб'єктивного конституювання смислів суспільного буття (Д : 84-94, 100), наголошуючи, що «будь-яка

реальність у всіх її проявах може мати або суб'єктивний, або інтерсуб'єктивний характер..., що є продуктом комунікації членів соціуму, а також самого права, яка виступає інструментом цієї комунікації» (Д : 83). Водночас у дисертації можна зустріти й протилежне судження «професійну діяльність адвоката можна назвати суб'єкт-об'єктним відношенням, адже на людину як об'єкт скеровуються зусилля професіонала (фахівця), витрачається час, розробляються стратегії впливу, прогнозується результат, який аналізується в ціннісній системі координат (як матеріальній, так і духовній)» (Д : 455).

За таких умов не зрозуміла позиція авторки щодо діалектики співіснування моделей класичної і посткласичної методології при інтенціональному дослідженні професійної адвокатської діяльності, зокрема щодо визначення критеріїв їх розмежування?

7. Суперечливими видаються деякі положення наукової новизни із категорії «вперше» сформульовані. Зокрема щодо визначення першості авторки в обґрунтуванні положення, що «рівень розвитку громадянського суспільства залежить від рівня правової захищеності особистості, а стан законності є тим чинником, що визначає стабільність правових відносин» (Д : 37), «обґрунтуванні доцільності підвищення рівня правової освіти населення задля побудови в Україні громадянського суспільства та правової держави через надання правової допомоги населенню, адже... Саме в державах з високим рівнем правової освіти населення фіксують значно менше правопорушень, ніж у тих, де більшість людей не знає про свої права і свободи, можливі способи їх захисту й відновлення» (Д : 38-39).

Такий підхід авторки справедливо може зазнати критики скептиків щодо його перспективності з позиції вияву нових характеристик досліджуваного у рукописі явища. Авторське визначення або положення, що виноситься на захист повинно характеризуватись передусім новизною. Тобто важливим і найскладнішим є встановлення новітнього, науково-обґрунтованого підходу, а не текстуальне викладення поєднання вже існуючих доктринальних позицій. І дефініції, і підходи до відображення впливу інтенціональної складової професійної адвокатської діяльності на правові та політичні процеси громадянського суспільства давались неодноразово. Авторці доцільно було б сформулювати в окресленому положенні новий науковий результат, адже сьогодні для того, щоб визначити коректність, довершеність авторського висновку щодо інтенціональності професійної адвокатської діяльності при формуванні правової держави та громадянського суспільства доводиться порівнювати з попередніми, наявними знаннями у цій царині.

8. Робота суттєво виграла б якби дисертантка у якості додатку до дисертаційного дослідження запропонувала зміни чи доповнення до чинних нормативно-правових актів або проекти нових, які би вдосконалювали правозастосовну професійну адвокатську діяльність (враховуючи те, що у дисертаційному дослідженні матеріал для розробки такої завершеної парадигми наукового аналізу є достатнім).

Наведені вище зауваження не спростовують загальної позитивної оцінки дисертаційного дослідження О.С. Заяць. Певною мірою вони доповнюють об'єктивну характеристику практичної складності та значущості теми проведеного дослідження.

Загалом висловлені критичні зауваження істотно не впливають на позитивну оцінку дисертаційного дослідження, оскільки більшість із них є дискусійними або можуть бути предметом дискусії в ході прилюдного захисту дисертації.

Представлена робота характеризується необхідними для такого дослідження компонентами: критичний аналіз попередніх дослідників індивідуалізму, органічне поєднання різних методів пізнання, звернення до досягнень інших галузей права та даних суспільних наук. Дисертація Заяць О.С. «Інтенціональний аналіз професійної адвокатської діяльності: філософсько-правовий дискурс» містить значну кількість наукових положень, висновків та рекомендацій, які вперше пропонуються у філософсько-правовій науці, сформульовано ряд важливих наукових висновків, пропозицій та рекомендацій, які в сукупності вирішують важливу теоретичну та практичну проблему онтологічних, гносеологічних, аксіологічних, антропологічних та праксеологічних детермінант професійної адвокатської діяльності.

Висновок про відповідність дисертації вимогам Порядку присудження наукових ступенів. На підставі вищевикладеного вважаю, що дисертація Заяць О.С. «Інтенціональний аналіз професійної адвокатської діяльності: філософсько-правовий дискурс» є завершеною науковою працею, містить нові науково обґрунтовані результати проведених досліджень, які розв'язують конкретне наукове завдання, що має істотне значення для науки філософії права, тобто відповідає вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах), що затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 року № 261, а її авторка – Заяць Ольга Степанівна – на основі прилюдного захисту заслуговує присудження їй наукового ступеня докторки юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права.

Офіційний опонент:

докторка юридичних наук, професорка,
завідувачка кафедри теорії права та прав людини
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича

ГУРАЛЕНКО Наталія Анатоліївна

